

НА ЗАКІНЧЕННЯ НОМЕРА

ФЕДІР ДОСТОЄВСЬКИЙ: КЛІНІЧНИЙ ВИПАДОК СКРОНЕВОЇ ЕПІЛЕПСІЇ?

Скорочений виклад

Christian R. Baumann, Vladimir P.I. Novikov, Marianne Regard, Adrian M. Siegel
Seizure 2005; 14:324-330

Федір Михайлович Достоевський (1821–1881 рр.) вважається одним із найвизначніших письменників російської літератури (рис. 1). Його психологічне проникнення у душу людини й аналіз моральних та філософських питань мали вражаючий вплив на інтелектуальне життя 20 століття. Твори письменника містять багато автобіографічних елементів. Він зображав у них персонажів з антагоністичними точками зору на свободу вибору, релігію, соціалізм, атеїзм, добро і зло. Багато зображених ним героїв, як і сам автор, страждали на епілепсію. Незважаючи на той факт, що на неї хворіли багато видатних осіб (наприклад Олександр Македонський, Юлій Цезар, Густав Флобер і Байрон) і її описали багато письменників минулого (Шекспір, Діккенс та Едгар По), цей поширений неврологічний розлад залишається дуже таємничим для непосвячених. Максим Горький ретроспективно називав Достоевського “нашим злим генієм” (1913 р.), Микола Некрасов у 1859 році стверджував: “Достоевський уже вичерпався і більше не напише нічого вартісного”, Микола Михайловський означив його так: “хворий і жорстокий талант” (1882 р.). У дусі того часу епілептичних персонажів письменника інтерпретували у психопатологічному плані. Так, відомий російський лікар Муратов писав: “Наважуся сказати, що правильне трактування типажів Достоевського можливе лише з допомогою психіатричної оцінки”. Перший науковий аналіз творів митця зробив Tchich, який стверджував: “Важко зрозуміти, як цей письменник міг одержати настільки широкий досвід у психопатології; ще важче відповісти на запитання, чи усвідомлював він глибину власних знань про систематологію хворої душі. Звичайно, тут корисний досвід його власного захворювання. Ми знаємо, що вже в ранньому дитинстві Достоевський мав галюцинації, загальновідомо, що він також страждав на епілепсію”. Аналогічні враження відобразив товариш митця Страхов, пишучи: “Він мене часто вражав й іноді лякав... Інколи здавалося, що він просто хоче відобразити свій хворобливий настрій”.

Рис. 1. Портрет Ф. Достоевського
(Василь Перов, 1872 р.).

Взявши до уваги взаємодію між літературними творами Достоевського і його хворобою, ми спробуємо прояснити клінічний стан письменника на фоні його епілептичних персонажів й означити захворювання митця слова, відштовхуючись від біографічних даних, аналізу мови і творчості.

Біографія

Сім'я письменника походила з давнього литовського аристократичного роду. Федір Достоевський народився 30 жовтня 1821 року в Москві і був другим сином Михайла Андрійовича Достоевського, лікаря у шпиталі для бідних. Його мати, Марія Федорівна Нечаєва, походила з консервативної купецької родини. Майбутній письменник отримав освіту вдома та у приватній школі. Сім'я жила у невеликій квартирі, котру також використовували як приймальню лікаря. Патріархальний і скупердяйський характер батька дуже сприяв особистісному і мистецькому розвитку майбутнього генія російської літератури. У 1833 році родина купила маєток у Тулі і переїхала туди. Незадовго після смерті матері у 1837 році Достоевського послали у Санкт-Петербург, де він вступив у Військово-інженерну школу. У 1839 році все більш тиранічний батько письменника помер, ймовірно, від інсульту, хоча ходили чутки, ніби його вбили під час сварки із кріпаками. На фоні такої легенди згодом Freud трактуватиме батьковбивство у романі "Брати Карамазови" як похідну ненависті автора до батька. Митець одержав диплом військового інженера і почав працювати у міністерстві оборони. Через нудьгу на роботі і невеликий прибуток від власного провінційного маєтку в 1844 році Достоевський іде у відставку, щоб повністю присвятити себе літературному ремеслу. Його перший роман "Бідні люди" (1846 р.) був захоплено схвалений критикою; пізніші твори, видані відразу після нього, вважали творчою невдачею. Саме тому, а також унаслідок патологічної пристрасності до азартних ігор письменник перебував у постійному пошуку грошей.

У 1847 році він зближується із революційною групою петрашевців. Через 2 роки митця арештовують і засуджують до смерті. Вирок мали виконати 22 грудня 1849 року, але в останній момент його замінили на каторгу. Достоевський провів 4 роки на важких фізичних роботах у Сибіру, постійно носячи кайдани. Протягом цього періоду його здоров'я дуже погіршилося, у нього стався перший генералізований епілептичний напад. Після звільнення письменника відправили в солдати у Семіпалатинськ. Там він одружився із 29-річною вдовою Марією Ісаєвою, яка вже мала дитину. У 1859 році через медичні причини його звільнили і з армії. Ось що писав полковий лікар: "У 1850 році пацієнт мав перший приступ тривалістю 15 хвилин із криком, амнезією, клоноподібними рухами, пінистими виділеннями з рота, із задудою, що супроводжувалася слабким і швидким биттям серця. Пізніше свідомість відновилася, але хворий констатував загальне виснаження. У 1853 році судоми повторилися, і в цей часовий період їх відзначали в кінці кожного місяця". Протягом перебування в Сибіру Достоевський став вірним послідовником Російської православної церкви і переконаним монархістом. Його твори, написані після повернення у Санкт-Петербург у 1859 році (зокрема "Принижені і ображені", "Записки з мертвого дому"), відображають каторжанські враження, переповнені глибокою релігійністю і добрим знанням злочинного світу. Митець також заробляв на життя, видаючи щомісячну газету "Время", де й публікував свої романи.

Щастя, проте, тривало недовго. Протягом численних поїздок у Західну Європу в 1862–1865 рр. письменник мав безліч можливостей ознайомитися із самовдоволеною тамтешньою аристократією, що лише посилило його слов'яно-фільські настрої і мало за наслідок написання багатьох різких есе. У той же час

російські власті закрили “Время”, дружина Достоевського поступово вмирала від туберкульозу, а його пристрасна любовна інтрига з молодою жінкою Аполлінарією Суисловою закінчилася трагічно через пристрасть літератора до азартних ігор. Крім того, митець страждав на часті епілептичні напади. Після смерті дружини в 1864 році він покинув Петербург, щоб поєднати свою долю із Суисловою, але це закінчилося великим провалом через надмірну пристрасть до гри. Бідуючий письменник повернувся у столицю, де в 1866 році написав два романи — “Злочин і кара” та “Гравець”. 25 лютого 1867 року Достоевський одружився із Анною Сніткіною, своєю стенографісткою, котра добре розуміла настрої і манії чоловіка. Через 10 днів у нього розвинувся епінапад, детально описаний у мемуарах другої дружини:

“Федір Михайлович був дуже збуджений і розказував щось цікаве моїй сестрі. Раптом він замовк, встав і почав хилитися на мене. Я здивовано дивилася на його мінливе обличчя. Несподівано пролунав пронизливий крик і Федір Михайлович почав падати вперед. Я схопила його за плечі і поклала на диван. Це було жахливо — бачити, як бездиханне тіло мого чоловіка тіпалося, і мені треба було достатньо сил, щоб його утримати. Під час судом я тримала його голову між своїми ногами... Коли він почав приходити до тями, то не розумів, де він перебуває, втратив дар мови, а коли намагався щось сказати, то плував слова. Через годину судоми повторилися, вони були сильніші за попередні. Повністю прийшовши до тями, Федір Михайлович кричав від болю понад дві години, це було щось жахливе”.

Щоб уникнути кредиторів, молода пара покинула Росію і провела певний час у Німеччині, Італії і Швейцарії; подружжя бідувало, оскільки митець програв усі гроші, що потрапляли до нього. Разом з тим його літературна слава на батьківщині лише зростала.

Після повернення в Росію письменник купив будинок в одному з провінційних містечок. У другому шлюбі він мав чотирьох дітей, причому один із синів страждав на епілепсію, ймовірно, спричинену енцефалітом. Саме в той час Достоевський написав два найпопулярніші романи, котрі визначили його як одного з найгеніальніших письменників в історії літератури. У романі “Ідіот” (1869 р.) зображено подібного до Ісуса Христа персонажа-епілептика, князя Мишкіна. Другий роман, “Біси” (1873 р.), який є дослідженням філософського нігілізму, здобув велике схвалення в публіці і допоміг авторові розрахуватися з боргами.

Наступними роками митець залишався досить продуктивним, хоча його здоров'я лише гіршало. Епінапади ставали все важчими і частішими, крім того, виникли легеневі проблеми, через які він часто перебував у швейцарських санаторіях.

На момент написання роману “Брати Карамазови” (1879–1880 рр.) письменник був дуже популярний у Росії. Цей твір став кульмінацією постійної obsesії автора щодо батьковбивства. Імовірно вбивство батька Достоевського залишило глибокий відбиток у його душі.

Увечері 28 січня 1881 року митець помер у Петербурзі внаслідок легневих проблем, ймовірно, туберкульозу або емфіземи. Через три дні його поховали в монастирі Олександра Невського.

Епілептичні персонажі в романах Достоевського

Епілепсія була постійним джерелом натхнення для літератора. У своїх творах він описав кілька персонажів, які страждали на неї. Дуже докладні описи хвороби можуть свідчити, що письменник знав про неї не лише зі свого власного досвіду.

У романі “Хазяйка” (1847 р.) були зображені два епілептичні герої — стариган Мурін і ексцентричний митець Ординов, обидва закохані в одну жінку. Захворювання є фундаментальним елементом у кульмінації твору: коли Мурін хотів убити Ординова, в нього розвинувся епінапад, через що він пропустив свою жертву. З другого боку, під час гарячкового марення Ординов переживає відчуття щастя і радісні спогади з дитинства. На відміну від своїх пізніх творів, Достоєвський не дає точних описів нападів, але у випадку з Муріним зауважує, що судоми були спричинені вживанням алкоголю — у цьому також був особистий досвід митця.

Дівчина Неллі з роману “Принижені і ображені” (1861 р.) — третій епілептичний персонаж письменника. Її хвороба почалася в ранньому дитинстві: “Раптово вона зойкнула, її обличчя судомно затремтіло і тіло вдарилося об підлогу”. У цьому творі також зображено післясудомний період: “Вона дивилася на мене знерухомлена і з великим напруженням, так, ніби намагаючись щось зрозуміти, хоча була очевидно вся важкість її стану. Нарешті ніби якась думка прояснила обличчя. Після приступу Неллі зазвичай не могла чітко думати і бурмотіла незрозумілі слова”.

Найвідомішим героєм-епілептиком у творах Достоєвського, звичайно, є князь Лев Миколайович Мишкін із роману “Ідіот” (1868 р.). Подібно до автора, він надає перевагу аристократії, а не натовпу. Його репутація “хорошої людини”, відданої російським традиціям, зокрема обрядам православ'я, віддзеркалює слов'яно-фільські погляди письменника, антагоністичні щодо світогляду декадентської петербурзької аристократії, котра бездумно імітувала західний стиль життя. Ще однією важливою рисою персонажу є його всепрощення — Мишкін прощає всіх, навіть своїх найгірших ворогів. Він страждає як від епілептичних аур, так і від генералізованих судом. Коли його суперник Бородин хотів відправити князя на той світ, то в останнього почався епінапад, що і стало порятунком.

У романі “Біси” (1872 р.) літератор розвиває відому кримінальну історію з реального життя, коли один студент-нігіліст вбиває іншого з політичних переконань. Один із героїв твору, атеїстичний містик Кирилов, страждає на епілепсію з аурами щастя й обсесивні ідеї самозниження. Зрештою, він убиває себе за жahlливих обставин.

У романі “Брати Карамазови” (1880 р.) епілептик стає ключовою фігурою; це Смердяков — “байстрюк”, відомий оточенню як сором'язливий, спокійний і зверхній мізантроп. Після тривалих морально-релігійних рефлексій він доходить висновку, що у світі все дозволено. Подальше убивство ним свого тиранічного батька вважається кримінологічним шедевром. Оскільки Смердяков страждає на епілепсію, то на момент злочину він симулює епілептичний статус, забезпечуючи собі досконале алібі. Проте після цього його захворювання лише посилюється, виникають жahlливі галюцинації — коли цьому персонажу ввижається диявол, він покінчує життя самогубством.

Мова і літературний стиль Достоєвського як відображення хвороби

Хвороба письменника значною мірою вплинула на його мову і стиль писання. Він пише нервово, напружено й імпульсивно; фрази інколи довгі та ускладнені, містять химерні скупчення розмовних висловлювань, офіційних, журнальних та наукових термінів, закордонних слів, назв та цитат, інколи перериваються короткими вставками. Улюбленим словом Достоевського було “вдруг” (“раптом”). Багато подій у його романах починаються несподівано, без будь-яких попередніх пояснень, подібно до епілептичних нападів. Митець часто використову-

Рис. 2. Аркуш рукопису роману "Біси", який демонструє гіперграфію, асоційовану з використанням мінімального вільного простору, силуваним почерком і проявами надмірної релігійності (малюнок церкви, трансформація слова "Rachel" у "Raphael").

вав повторення одного й того ж слова в різних інтонаціях, що часто шокувало літературних критиків. Писав він дуже педантично, заповнюючи весь вільний простір аркуша (рис. 2). Його літературний стиль проявляв тенденцію до надмірного і в деяких випадках нав'язливого письма, а створені тексти часто стосувалися моральних, етичних і релігійних проблем. Це може відображати синдром міжприступних особистісних змін, уперше описаний Waxman і Geschwind при скроневій епілепсії.

Як письменник Достоевський був "дивний і чужий" для 19 століття; його мова вважалася "неправильною". Проте це була мова майбутнього, трагічного 20 століття з його світовими війнами та революційним терором. "Хвороблива" мова цього митця стала дзеркалом хворої людської натури.

Епілепсія Достоєвського: науковий підхід

Хоча Достоєвський багато не писав про своє захворювання, дослідники намагалися проаналізувати, на який тип епілепсії він міг страждати. При цьому слід брати до уваги його записи, свідчення товаришів і другої дружини, а також описи епілептичних особистостей у романах літератора. У молоді роки він казав: “Я мав усі типи судом”. Саме тому дискусія щодо походження і типології його захворювання досі залишається досить контроверсійною і незавершеною.

Початок хвороби

Початок епілепсії у письменника точно не відомий. Більшість біографів стверджує, що перший судомний напад у нього стався у 1846 році. Інші дослідники вважають, що він страждав на слухові галюцинації вже в дитинстві: якимось молодий Достоєвський почув, як хтось кричить: “Вовки, вовки!!!”, хоча насправді нікого навколо не було. Після перших важких приступів у віці 25 років частота і тяжкість епілептичних атак у нього лише наростала.

Тип судом та епілепсії

Деякі відомі вчені писали, що насправді митець страждав на “істероепілепсію” (згідно з сучасною термінологією — неепілептичні психогенні судоми). На користь такої теорії висували два аргументи: по-перше, перший епізод судом стався у 1846 році, незабаром після смерті батька, а по-друге, його хворобу інтерпретували як наслідок едипового комплексу до батька. Так, Freud припускав, що перший напад стався набагато раніше, хоча його трактування не слід вважати точними, оскільки він зосередився лише на емоційному компоненті ненависті до родичів, не звернувши уваги на семіотику судом та природну еволюцію захворювання. Мало того, поява нічних приступів нетипова для судом психогенного генезу.

Alajouanine обмежував симптоматологію епілепсії Достоєвського парціальними і вторинно генералізованими судомами, а Voskuil — нічними складними парціальними судомами з вторинною генералізацією у комплексі із екстатичними аурами. Зрештою, DeToledo, відштовхуючись від сюжету роману “Брати Карамазови” (симуляція судом Смердяковим), висунув гіпотезу, що митець знав про переваги, котрі можна одержати, імітуючи епінапади, і в цьому сенсі справді мав “усі типи судом” (епілептичні та неепілептичні), про що він і стверджував у молоді роки. Gastaut зупинився на діагності скроневої епілепсії, хоча допускав існування і первинно генералізованої форми. На користь останньої свідчили переважно генералізована семіотика судом, їх розвиток зазвичай у першій половині ночі, імовірна генетична обтяженість (епілепсія в сина) і відсутність нейропсихологічних проявів у міжприступний період. Мало того, цей вчений указував на той факт, що письменник рідко мав аури, і сумнівався в існуванні у нього екстатичної аури, оскільки жодного разу не бачив подібних пацієнтів.

Нова інтерпретація епілепсії Достоєвського

На нашу думку, базова семіологія і доступні докази свідчать про те, що літератор, імовірно, мав скроневу епілепсію. Його близький друг Страхов описував судомно так: “Зазвичай приступи виникали раз на місяць, інколи — двічі на тиждень, хоча це й було рідко... Він говорив про певні емоційні зміни перед кожним епізодом, хоч інколи такі враження не були точними. Я мав нагоду бачити епілептичну атаку в 1865 році. Пізно увечері Достоєвський прийшов до мене і через певний час ми гаряче дискутували... Я пам’ятаю, що він дуже загорівся ентузіазмом і став блукати по кімнаті, говорячи про щось благородне. Коли я погодився, Федір Михайлович повернувся в мій бік і мене вразив його

палаючий вираз обличчя, переповнений люттю. Він затнувся, так, ніби шукаючи правильне слово, і відкрив рот... Раптом кімнату наповнив тривалий і страшний крик, і наш друг упав на підлогу... Сам приступ був не дуже сильний. Його тіло тіпалося, а на кутиках рота появилася піна... Достоевський казав мені, що перед приступом він впадає у стан екстазу: “Мене пронизує відчуття глибокого щастя, котре неможливо відчутти за нормальних обставин”. Такий опис не дозволяє провести адекватну класифікацію, але містить певні докази на користь парціальних судом з ініціальною аурую (“певні емоційні зміни перед кожним епізодом”), з подальшою вокалізацією і вторинною генералізацією. Невідомо, чи в цьому випадку вторинні клонічні корчі були початковим симптомом, чи вторинною генералізацією фокального приступу. До того ж переважно нічний характер приступів не є доказом для первинної генералізованої епілепсії — навпаки, це скоріше прояв лобної або нічної скроневої епілепсії.

Щодо думки Gastaut про ауру, то ми трохи по-різному дивимося на існування й інтерпретацію такого феномену в письменника. По-перше, у проспективному дослідженні Schulz et al. засвідчили, що хворі зі складною парціальною епілепсією часто забувають про ауру. У хворих із двобічними змінами на ЕЕГ лише 73% досліджуваних пам’ятали про неї. Саме тому рідкісні повідомлення про подібні стани у Достоевського не свідчать, що їх не було взагалі. По-друге, психічні, зорові, нюхові і слухові галюцинації типові для скроневої епілепсії. Мало того, наша група допускає існування екстатичних аур, кілька з яких ми спостерігали у клініці. Такий стан може провокуватися електричною стимуляцією неокортексу у скроневої ділянці. Аналогічно дослідження з допомогою позитронно-емісійної томографії виявили достовірне відносне зниження метаболізму глюкози у скроневих утворах головного мозку серед хворих із аурами за типом “уже баченого” і “вже пережитого”.

“Епілепсію” у сина митця можна не брати до уваги, як доказ сімейної первинної генералізованої епілепсії. Він мав епістатус, котрий, ймовірно, був проявом енцефаліту. Навіть за наявності генетичної схильності це могла би бути фокальна епілепсія, як, наприклад, автосомно-домінантна форма лобного її варіанта.

Не можна підтримати теорію, що письменник не страждав на нейропсихологічні розлади у міжприступний період. Багато відомо про його погану пам’ять — у нотатниках він фіксував практично все. Наявність таких змін при скроневої епілепсії дискутується багатьма авторами. Існують докази, хоч і не зовсім точні, що синдром особистісних змін на фоні такої форми захворювання включає поглиблену емоційність із серйозною, високоетично мотивованою і духовно забарвленою поведінкою і дисфоричним розладом між судомами. Bear і Fedio описали типові зміни у хворих із скроневою епілепсією, включаючи надмірну релігійність, ейфорію, депресію, гіперграфію, посилене моралізаторство, зацікавлення філософією, змінену сексуальну поведінку, параною, відчуття вини і емоційну лабільність. Без сумніву, твори Достоевського свідчать про його обізнаність і навіть обсеію щодо релігійних, філософських і емоційних проблем, включаючи і власну вину. Князь Мишкін із роману “Ідіот” має багато проявів, притаманних і його творцю, зокрема русофілію, православно забарвлену, надмірну релігійність, меланхолію, екстатичні аури, генералізовані судоми. Мало того, митець писав великими літерами, а його літературний стиль демонструє ознаки нав’язливості і переривчастості.

Отже, можна сказати, що точне визначення типології епілепсії у Достоевського залишається малодосяжним. На нашу думку, багато симптомів вказують на те, що цей геніальний письменник страждав на скроневу епілепсію.